

A JELENTÉS SPEKTRUMA A TUDOMÁNY ÉS A VALLÁS, AHOGY POLÁNYI LÁTJA

A jelentésteli értelem keresése alighanem a szimbólumokat használó állat, vagyis az ember természetes tevékenysége. A gondolkodó elmék többsége azonban arra is kíváncsi, hogyan történik a jelentés megértésének folyamata, és hogyan lehet megnyugtató módon körülírni a lehetséges jelentések körét.

Polányi élete és filozófiája

Polányi Mihály olyan tudós és filozófus volt, akinek életében és gondolkodásában központi szerepet játszottak ezek a problémák. Véleménye szerint a huszadik századot áthatja a jelentés válsága. Úgy látta, hogy ebben a században a filozófiai hagyomány fejlődése nihilisztikus és veszélyes irányt vett, és saját hön szeretett tudományában olyan téveszmék ütötték fel fejüket, melyek a Nyugat tudományát és kulturális tradícióját fenyegetik.[\[1\]](#)

Polányi, a széleslátókörű tudós figyelme egyre inkább a modern gondolkodás filozófiai problémái felé fordult. Filozófusi pályája, ahogyan maga megfogalmazta, afféle utójáték volt.[\[2\]](#) Polányi Budapesten született a múlt század utolsó évtizedében, pályafutását orvosként kezdte az első világháború idején. A háború után kémikus lett, s a tudományos kutatómunkában hamarosan nyilvánvalóvá vált rendkívüli tehetsége. A jelentésre, valamint a tudomány természetére és fejlődésének lehetőségfeltételeire vonatkozó filozófiai kérdésekkel a harmincas évektől kezdett foglalkozni, részint a tudományos közösségről szerzett tapasztalatainak, részint a tudomány Sztálin Oroszországában való helyzetének hatására. Ez az érdeklődés még inkább kiszélesedett a második világháború alatt, amikor Polányi, már angol állampolgárként, részt vállalt a háború és a tudomány kapcsolatáról folyó politikai eszmecsereben.

A negyvenes évek második felétől egészen 1976-ban bekövetkezett haláláig Polányi elsősorban filozófusként tevékenykedett. Életének ezen utolsó szakaszában írások és előadások sorában fogalmazta meg kora politikai és filozófiai elképzeléseire vonatkozó erőteltjes kritikáját. Úgy érezte ugyanis, hogy ezek végeredményben az értelmes emberi életnek formát adó tradíciókat ássák alá. Kritikáját mindenekelőtt a tudomány mechanisztikus és pozitivistá felfogása ellen fordította, mely a teljességgel objektív, személytelen tudás ideálképét tűzte zászlajára. Ez az eszmény, Polányi szerint, elérhetetlen és megtévesztő célkitűzés, mely elleplezi a tudomány társadalmi, hitre építő, gyakorlati és személyes alapjait; kihatását pedig az értelemkeresés szélesebbkörű, nem-tudományos tevékenységére az egész kultúra szempontjából katasztrofálisnak tekintette.

Noha Polányi a jelentésteli értelem kortársi problémáinak forrásairól és természetéről adott kritikai analízisét írásaiban részletesen kifejtette, gondolatainak mindenekelőtt a hatóköre az előremutató: sokoldalúan megalapozott filozófiai szemlélete részét képezte azon törekvésének, hogy kultúránkban visszaállítsa a tudományos, művészeti és vallási tevékenységformák hitelét. Polányi előremutató

elképzelése egy ismeretelmélet, egy életfilozófia és egy evolúciós ontológia rendkívül eredeti ötvözet. Munkásságát ő maga "posztkritikai filozófiának" nevezte, és általánosabb vonatkozású elképzeléseit újszerű ismeretelméleti modelljére alapozta.[\[3\]](#)

Polányi a megismerés folyamatát funkcionális fogalmakkal írja le, melynek során megkülönbözteti a tudás két fajtáját, az explicit tudást és a hallgatólagos tudást.[\[4\]](#) Az explicit tudás az, amit a megismerő tudatosít magában, amit az elme szeme lát. A hallgatólagos tudás a gyakorlati készségek és internalizált előfeltevések szövete, melyre a megismerő a tárgy megközelítése során hagyatkozik; olyasféle szövet ez, mely -- akárcsak az ember testi felépítése -- lehetőséget teremt az explicit tudásra. Polányi általánosabb, konstruktív elgondolásai erre a megkülönböztetésre épülnek. Elgondolásaiban a hangsúly mindvégig az emberre mint gyakorlati készségekkel rendelkező, felelőségteljes társadalmi lényre esik: a tudás formálójára és birtoklójára. Az emberi tudást, az ember felelősségét és magát az embert ez az elgondolás egy fejlődő világegyetem távlataiba helyezi.

Érett filozófiai elképzelését Polányi először és legpontosabban az 1958-ban napvilágot látott *Személyes tudás*ban fogalmazta meg, mely 1951-52-es Gifford előadásainak javított és bővített változata.[\[5\]](#) E művében részletekbe menően fejti ki ismeretelméletét és gazdagon illusztrálja elméletének ontológiai implikációit. A *Személyes tudás* központi, bár nem kizárólagos témája a tudomány; Polányi elképzelései az ötvenes években, a tudományos felfedezés mikéntjének aprólékos elemzése során öltöttek formát. Amint arra Richard Gelwick rámutatott, a felfedezés vált Polányi egész világszemléletének központi rendező elvévé.[\[6\]](#)

Csaknem közvetlenül fő művének megjelenése után Polányi hozzálátott ismeretelméleti modelljének finomításához, és a nem-tudományos ismeretek körére való kiterjesztéséhez. Kis könyvecskéje, az 1959-ben kiadott *Az ember tudománya* a történelem tanulmányozásával foglalkozik.[\[7\]](#) Itt Polányi felvázolja az emberi értelemadás és vizsgálódás egész spektrumát, mely az élettelen természet kutatásától a történelem tanulmányozásáig terjed. A kilenc évvel később megjelent *A hallgatólagos dimenzió* továbbfejleszti a hallgatólagos tudás szerkezetére vonatkozó elgondolásait, melyek a *Személyes tudás* részét alkották.[\[8\]](#) Polányi utolsó könyve, a *Meaning*, 1975-ben jelent meg társszerzője, Harry Prosch amerikai filozófus segítségével. Ahogy a cím is sejteti, a *Meaning* átfogó kísérlet a jelentés huszadik századi problémáinak elemzésére, valamint Polányi konstruktív szemléletének kiterjesztésére a művészi és a vallási jelentés természetéről való gondolkodás területére. Ez a kötet egyfajta szintézisre tesz kísérletet. A művészetről és a vallásról itt kifejtett nézetei mindenekelőtt Polányi e tárgyról tartott hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji előadásain alapultak. Ezek az előadások viszont sokszor korábbi, publikálatlan tanulmányaiból merítenek.[\[9\]](#)

A *Zygon* e számában közölt tanulmányok Polányi vallásról alkotott elképzeléseivel foglalkoznak, filozófiája egészének kontextusába állítva azokat. Polányit egyre inkább jelentős tudományfilozófusnak tekintik; ez a folyóirat pedig most arra vállalkozik, hogy hangsúlyossá tegye elgondolásainak tágabb összefüggéseit és megvitassa a vallásról alkotott elképzeléseit. A itt megszólaló szerzők mindegyike sok éve foglalkozik Polányi munkásságával. A tanulmányok többnyire a *Meaning* megfogalmazásaiból indulnak ki, hogy aztán kérdőre vonják, megvédellezzék és alkalmazzák Polányi nézeteit. A következő

néhány oldalon röviden szólok az egyes tanulmányok háttéréről és létrejöttük körülményeiről.

A vallás Polányi posztkritikai perspektívájából nézve

A hetvenes évek közepétől kezdődően az American Academy of Religion (Amerikai Vallási Akadémia) égisze alatt évenként tanácskozásokat rendeznek Polányi filozófiájáról és annak implikációjáról. Bár Polányi munkássága iránt leginkább a vallás kérdéseivel foglalkozó tudósok érdeklődnek, ezeken a rendezvényeken természettudósok, fizikusok, filozófusok és a humán tudományok képviselői is rendszeresen részt vettek. Az előadások többsége vagy Polányi elgondolásainak bírálatára vállalkozott, vagy olyan filozófiai és teológiai kérdésekre alkalmazta ezeket, melyekről Polányi nem írt. Polányi felfogásának ez a fajta kritikája és kiterjesztése élénk vita alapjául szolgált. Ezek az eszmecserek rávilágítottak Polányi munkásságának néhány alapvető ellentmondására. Noha Polányi kifejtésmódja világos, a különféle kérdésekről alkotott felfogásának átfogó jelentőségéről és implikációjáról megoszlanak a vélemények.

Az 1979-es összejevetel különösen szerencsésen ötvözte az interpretáció és az applikáció kettős megközelítést: a tanácskozáson részt vett Harry Prosch, a *Meaning* társszerzője, aki jelentősen hozzájárult az e könyvről, valamint Polányi gondolatainak széleskörű alkalmazásairól folytatott eszmecsere eredményességéhez. Az 1980-as tanácskozás, melyen Prosch ismét megjelent, az előző évihez kapcsolódott, s célja az volt, hogy behatóbb vizsgálat alá vegye a vallás azon elemzését, melyet Polányi a *Meaning*ben adott. A *Zygon* e számában összegyűjtött tanulmányok eredetileg az 1980-as tanácskozáson hangzottak el.

A sort Ronald Hall és Bruce Haddox tanulmánya nyitja. Hall először összefoglalja Polányinak és Proschnak a művészi és vallási jelentésről alkotott felfogását. Ezt más filozófusok és irodalomteoretikusok nézőpontjával kiegészítve Hall azt vizsgálja, vajon helytálló-e az a kép, melyet a *Meaning* a tudomány és a művészet, illetve a művészet és a vallás viszonyáról alkot. Ebben a könyvben a művészet és a tudomány különböző jellegére esik a hangsúly, míg Polányi korábbi írásai, Hall szerint, épp a tudományos és a művészi jelentés szoros kapcsolatára hívták fel a figyelmet. Hall a *Meaning* vallásról alkotott képét hasonlóképpen féloldalasnak tartja: Polányi a vallásos jelentést alapvetően absztrakt és esztétikai természetűnek mondja, ez a jellemzés azonban figyelmen kívül hagyja a történeti vallások egzisztenciális jellegét.

Bruce Haddox egyetértőleg csatlakozik a Hall által felvetett kérdésekhez, valójában azonban több lépéssel tovább viszi Hall Polányi-kritikáját. Szerinte az, hogy Polányi különbséget tesz indikatív, szimbolikus és metaforikus jelentés, valamint az integrálás énközpontú és énatadó fajtája között rendkívül hasznos ugyan, mindazonáltal megtévesztő. Haddox végső soron azt állítja, hogy a *Meaning* egész analitikus apparátusa visszalépést jelent a *Személyes tudás*ban, Polányi fő művében kifejtett nézetekhez képest.

Richard Gelwick és Harry Prosch írásai élesen szembenálló véleményt formálnak arról, milyennek látta Polányi a tudományos és a vallási jelentés viszonyát. Mindketten éveken át Polányi munkatársai voltak.

Gelwick 1977-ben jelentette meg Polányi filozófiájáról írott könyvét a *The Way of Discovery*-t, melyről Prosch az *Ethics* hasábjain közölt recenziót.^[10] Ismertetésében és itt közölt tanulmányában Prosch azt mondja, hogy Gelwick, más teológusokhoz hasonlóan, tévesen értelmezi azt, amit Polányi a vallási jelentésről kifejt. Gelwick és Prosch vitájának középpontjában az a kérdés áll, miképpen használhatják fel Polányi gondolatait a teológusok és a humán tudományok más képviselői. Ezek közül a két legfontosabb: Mennyiben különbözött Polányi szerint a tudománynak és a vallásnak a valósághoz való viszonya? Milyen ontológiai státussal rendelkeznek a vallási jelentés Polányi paradigmájában?

Gelwick tanulmánya, mely válaszul született Prosch recenziójára, amellel érvel, hogy Polányi megkülönbözteti ugyan, de nem választja el egymástól határozottan a tudomány és a vallás által ismert valóságot. Polányi heurisztikus filozófiájában a valóság olyan rétegezett felfogásával találkozunk, mely az igazság feltárásának felelősségét hangsúlyozza a vizsgálódás minden területén, legyen szó akár teológiai, akár tudományos megismerésről. Prosch válaszában azt állítja, hogy Polányi szerint a tudomány és a vallás különböző gondolkodásrendszerei által feltárt valóság alapvetően különbözik egymástól. A tudomány a független léttel rendelkező, empirikusan igazolható valósággal foglalkozik, míg a vallási jelentés, a művészi és a matematikai jelentéshez hasonlóan, arra a valóságra vonatkozik, melynek létezése nem független attól a bonyolult rendszertől, melynek segítségével képet alkotunk róla. A vallás Prosch szerint elsősorban azért fontos Polányi számára, mert alkalmas keretet biztosít ahhoz, hogy az emberek felelősségteljes és értelmes életet éljenek.

John Apczynski és Durwood Foster tanulmányai a Polányi által vizsgált kérdéseket Wolfhart Pannenberg tudományról és teológiáról alkotott felfogásával vetik össze. Apczynski azáltal mutatja be, milyen lehetőségek rejlenek a vallási jelentés Polányi-féle felfogásában, hogy Pannenbergnek egy tudományos teológia megalkotását célzó programját polányiánus perspektívába helyezi, és ily módon bírálja. Ez a bírálat egyenesen vezet el Apczynski saját, konstruktív teológiai kísérletéhez, mely Polányira támaszkodva kívánja a vallási kijelentéseket ontológiailag megalapozni. Foster válaszában számos érdekes kérdést vet fel Apczynski Pannenberg-értékelésével kapcsolatban. Szerinte Polányi és Pannenberg között sok hasonlóság van, jöllehet Pannenberg programjának megértéséhez tudnunk kell, hogy ez a német filozófai és teológiai gondolkodás előző nemzedékének eszméire való reakcióból ered. Tanulmányának végén Foster jónéhány érdekes párhuzamot mutat ki között, ahogy Polányi, Pannenberg és Paul Tillich a kritikai ész vallásbeli szerepéről vélekedett.

William Scott fizikus és Polányi életrajzírója az American Academy of Religion tanácskozásán elhangzottakhoz fűzött kommentárokat. Megjegyzései főleg a vallási élmény és tudás -- utóbbi négy tanulmányban elemzett -- ontológiai tárgyára vonatkoznak. Scott szerint Polányi úgy gondolta, hogy az ember különböző módokon teremt kapcsolatot a valósággal: Polányi leírja az énatadás és a megtapasztalás módszerét éppúgy, mint a tudományét, melyben a megismerő és a megismert között éles határ van. A valósághoz való kapcsolódás ezen módozatainak mindegyike a megismerő elkötelezettségét mutatja az általa felfogott valóság tőle független és valóságos jellemvonásainak megismerésére. Valamennyi tudástípusban szerepet játszik a képzelőerő, melynek skálája a köznapi észleléstől a művészi és a vallási jelentés felismeréséig terjed. A képzelőerő a képhez való kötődést jelzi, egy olyan valóság képéhez, mely túlmutat azon, aki észleli.

Az itt közölt tanulmányok mindegyike megcsillant valamit Polányi filozófiájának mélységéből és látnoki erejéből. Egymás mellé állítva jól mutatják, mennyire megtermékenyítőek lehetnek Polányi gondolatai mindazoknak, akiket a tudomány és a vallás határkérdései foglalkoztatnak.

(Fordította: Beck András
Lektorálta: N. Tóth Zsuzsa)

JEGYZETEK

1. Ezekkel a kérdésekkel számos írásában foglalkozott, legtömörebben talán a Harry Proschsal közösen írt *Meaning* (Chicago: University of Chicago Press, 1975) című könyvében.
2. Michael Polanyi, *The Tacit Dimension* (Garden City, N.Y.: Doubleday & Co., 1966), p.3. (Magyarul: "A hallgatólagos dimenzió". In: Polányi Mihály, *Tudomány és ember*. Budapest: PMSzFT & Argumentum, 1997. 163-239. o.) Polányi pályafutásának és filozófiai eszméinek részletesebb tárgyalását lásd: Richard Gelwick, *The Way of Discovery: An Introduction to the Thought of Michael Polanyi* (New York: Oxford University Press, 1977). Polányi saját verziójához lásd Polányi 1963-ban írt előszavát az 1946-os *Science, Faith and Society*-hez (Chicago: University of Chicago Press, 1964), pp. 7-19. (Magyarul: "Tudomány, hit és társadalom", In: Polányi Mihály, *Tudomány és ember*. Budapest: PMSzFT & Argumentum, 1997. 6-101. o.)
3. Noha Polányi sohasem adott rövid meghatározást arra, milyen értelemben használja a "posztkritikai" jelzôt, munkásságát nyilvánvalóan egyfajta válasznak tekintette a kanti filozófia, tágabban pedig a egész karteziánus tradíció felismert korlátozottságára. Egyik előadásában, melyet nem sokkal fô műve, az "úton egy posztkritikai filozófiához" alcímet viselő *Személyes tudás* megjelenése után tartott, a következő megjegyzést fûzte az alcímhez: "Személyes tudás című könyvemnek...az "úton egy posztkritikai filozófiához" alcímet adtam. Ezzel azt akartam jelezni, hogy véleményem szerint az a nagy gondolkodásbeli forradalom, melyet Descartes, Hume, J.S. Mill és Bertrand Russell neve fémjelez, végsô határaihoz érkezett. Ennek alapelvét az az elgondolás adta, hogy a kételkedés a tévedések oldószere, s ami megmarad, az maga az igazság." "The Outlook of Science: Its Sickness and Cure" (1958 novemberében tartott előadás, Austin, Tex.ban.), p.10.
4. Polányi számos tanulmányában és könyvében tárgyalja a hallgatólagos/explicit megkülönböztetést, továbbá a hasonló különbséget a "járulékos" és "fokális" tudatosság között. Ennek egyik legtömörebb és legvilágosabb kifejtése a *Tacit Dimension* 4-20. oldalán található.
5. Polányi Mihály, *Személyes tudás*. Atlantisz, Bp. 1994.
6. Gelwick, p. xii.

7. Michael Polányi, *The Study of Man* (Chicago: University of Chicago Press, 1959). Magyarul: In: Tudomány és ember, 103-162. o.)
 8. Polányi maga ítélte meg így gondolatainak fejlődését. Lásd: *Tacit Dimension*, p.x.
 9. Harry Prosch a kötet előszavában (*Meaning*, pp. ix-xi) valamint a *Zygon* e számában (1982 március) beszél a *Meaning*-ben található szövegek forrásairól és saját társszerzői szerepéről.
 10. Harry Prosch recenziója Richard Gelwick *The Way of Discovery* című könyvéről, in *Ethics* 89 (1979 január): 211-216.
-

Polanyiana 6. évfolyam, 1. szám, 1997, 7-11. o.

<http://www.kfki.hu/chemonet/polanyi/>

<http://www.ch.bme.hu/chemonet/polanyi/>

[Vissza a tartalomjegyzékhez](#)